

KÖZLEMÉNYEK

Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről. Basire Izsáknak rossz híre van a magyar irodalomtörténetben. Érthető ez a rosszállás, s a személyétől való idegenkedés, hiszen az Apáczai Cserével folytatott vitában ő, I. Károly angol király hajdani káplánja, későbbi gyulafehérvári tanár képviselte a konzervatív tábor mereven újításellenes felfogását. Nem volt jó tanár sem, ezt tudjuk Bethlen Miklóstól, de arra azért érdemes figyelni, hogy Bethlen más rosszat nemigen tud róla: „jámbor, mérsékletes, józan életű . . . kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó . . . Theologus mediocris . . . Prédikátornak a maga nyelvén úgy hiszem híres volt, abban is holt meg, visszamenvén in anno 1661 Angliába”.¹ S ha Erdélyben, ahol egy Apáczaival került szembe, nem is volt népszerű, annál nagyobbat emelkedett a külföldön tanuló erdélyiek szemében mihelyt visszatért Angliába, ahol a király korábbi szolgálatai jutalmául durhami kanonokká és northumbriai esperessé nevezte ki. Ettől kezdve Basire Durhamben, Észak-Angliában élt és csak ritkán látogatott le Londonba; folyamatosan levelezett azonban más egyházi férfiakkal és tudósokkal, s nem kétséges, hogy összeköttetéseit számos Angliába látogató, vagy ott letelepedni kívánó magyar fölhasználta. Isaac Basire szerepe tehát az 1661 utáni angol–magyar kapcsolatok megélénkülésében, úgy hisszük, figyelemre méltó: egészen biztosan fontosabb, mint eddig hittük. Igaz ugyan, hogy 1663-as angliai látogatása során Bethlen Miklós nem kereste föl, de már 1662-ben Jászberényi Pál útján üzent neki, üdvözlétét küldte, s egyetlen Basire-hoz írott levelében „igen tudós és kiváló barátjának” tisztelet volt tanárját.²

Basire 1661 nyarán tért vissza angol földre, s ügyeinek rendezése után hamarosan megkezdte az erdélyi és magyarországi látogatók pártfogását. Első pártfogoltja Jászberényi P. Pál, I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós hajdani nevelője lehetett, akinek két Basire-hoz írt levele is fennmaradt.³ Jászberényi Hollandiában tanult, majd Zoványi szerint⁴ 1659 novemberében költözött át Angliába; itt először Oxfordban tartózkodott és feltehetőleg tanult, majd mint a Tufton-ifjak nevelője, Londonban telepedett le. Cecil Tufton személyében talált patrónusra; ez a Tufton alighanem azonos azzal az Oxfordban végzett nemesemberrel, aki 1682-ben halt meg Londonban, amikor is címe *Lincoln Inn's Field*

¹ *Bethlen Miklós önéletrajza*. Budapest, 1955. 158 l.

² Jászberényi levelét Basire-hoz lásd a durhami katedrális könyvtárában: MS Hunter folio 9 szám alatt, London, 1662. VII. 29-i keltezéssel, Bethlen Miklós levelének (ugyanott angol fordítását közli W. N. DARNELL: *The Correspondence of Isaac Basire*, D. D., London, 1831, 199 l.

³ Ismerteti őket Kropf Lajos a *Történelmi Tár* 1889. évf. 500–501. lapján.

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiadás, Budapest, 1977, 283 l. Szerintünk Jászberényi csak 1661 táján költözhetett Londonba. A *Fax Nova* ajánlásában ezt írja Tuftonhoz: „Tu enim me primum Oxinio . . . huc ad Generosum Filiolum Tuum libens erudiendum evocasti”.

volt.⁵ Londonban jelent meg Jászberényi első Angliában kiadott műve, az *Examen Doctrinae Ariano-Socinianae* (1662), amit két év múlva a *Fax nova linguae latinae* (*A New Torch to the Latine Tongue* című, nagysikerű latin–angol nyelvkönyve követett. Ez utóbbinak latin nyelvű előszavában Jászberényi a többi közt hivatkozik Basiriusra is, mint hajdani fehérvári professzorára. Ekkor már az élelmes erdélyi peregrinus megindította londoni nyelviskoláját, ahol „a Keresztúri Pál módszerével”, játékosan, mondhatnánk XVII. századi Berlitz-módszerrel tanította a latint az angol gyermekeknek. Nem kell hozzá különösebb képzelőtehetség, hogy feltételezzük, Basire ajánlólevelei fontos szerepet játszhattak Jászberényi londoni karrierjének megalapozásában. Basire egyik legjobb barátja, aki annak száműzetése idején családjának is gondját viselte, Dr. Busby volt, a Westminster School igazgatója, s Jászberényi második Basire-hoz írt rövid levelében (amiben írja, rövidesen utazik Erdélybe) kéri pártfogóját, üdvözlje nevében Busbyt. A durhami kánonok egy másik levelező-partnere Dr. John Durell, a londoni francia egyház lelkésze, későbbi windsori esperes volt; Basire-nak a kérésére Jászberényi átadott neki bizonyos leveleket, s valószínűnek látszik, hogy Jászberényi volt Basire „egykori erdélyi tanítványa”, akivel Durell egy levelének bizonyossága alapján találkozott, s aki dicsérte neki, a hajdani gyulafehérvári tanárnak a Rákóczi-családhoz való hűségét.⁶ Tegyük még ehhez hozzá, hogy Edmund Castell, az arab nyelv cambridge-i professzora, szintén jó embere volt Basire-nek s a *Fax nova* ajánlóinak listája éppen az ő nevével kezdődik. Így nem meglepő, hogy Jászberényi 1664. június 29-én írt levelét Basire-hoz a „clientulus vestri observantissimus” (az Önt igen nagyrabecsülő védence) formulával zárja.

Bethlen Miklós ugyan nem utazott fel Durhambe, de megtette ezt helyette Nadányi János nevelő-kísérője, Enyedi R. Gáspár, a jogi tudományok doktora. Neve már feltűnik az *Examen* ajánlói között, ahol üdvözlő versét Claphamból, London elővárosából keltezi 1662 elején. Ekkor még vele van Nadányi is, akinek Hollandiába való visszatérése után Enyedi még marad Angliában, sőt 1663 októberében a Jászberényi nyelvkönyvét üdvözlő versét már *E Curia Doromiana* — Durhamból keltezi.⁷ Később, már 1664 elején, Jászberényi társaságában találkozik Bethlen Miklóssal, együtt mennek el „A szerencsen királyhoz” címzett vendégfogadóba mulatni. Durhamban pedig nyilvánvalóan Basire-nál vendégeskedett. Rajta kívül voltak Basire-nak más magyar ismerősei és tisztelői is, például nem lehetetlen, hogy ismerte az Angliát-járt Körmendi Pétert, aki neki és két angol püspöknek ajánlotta egy 1663-ban Leydenben kiadott értekezését a gyermekkeresztségről. Arra ugyan nincs adatunk, hogy Körmendi Durhamban járt volna, de elképzelhető, hogy anyagi segítséget kapott Basire-től, aki jól fizetett erdélyi állását később igyekezett a magyar látogatók iránti bőkezűséggel meghálálni.

Azokban pedig éppenséggel nem volt hiány. Kathona Géza szerint 1661 és 1665 között mintegy huszonnégy magyar diák látogatott el, illetve élt rövidebb-hosszabb ideig Londonban.⁸ A Restauráció Angliája vonzotta a magyarokat, akik most már nem csak teológusokból verbuválódtak — egyre többen mennek el Angliába „szerencsét próbálni”. Nem tudjuk, mi járatban volt például az a magyar, akire 1666 elején írt levelében az ifjabb Isaac Basire hivatkozik, amikor jelenti apjának: „A magyart meg fogom látogatni és végrehajtom vele kapcsolatos utasításaidat . . . mihelyt a Parlament ülései végetérnek”.⁹ Az „utasítás” lehet, hogy csak tanács volt, de az is lehet, hogy anyagi segítség, s

⁵ Lásd: *Alumni Oxoniensis 1500–1714*, Vol. 3., London, 1892. 1516 l.

⁶ *The Correspondence of Isaac Basire*, 212. l.

⁷ Durham ilyen magyarosítására példa akad *Bánfiújyady János levelében: EPhK* 1874: 267. l.

⁸ *ItK* 1975. 2, 224. l. Ezt a számot a saját kutatásiam alapján még néhányal tudnám növelni.

⁹ *The Correspondence of Isaac Basire*, 251. l.

az ismeretlen magyar lehetett például Jászberényi barátja, Száki Ferenc, akiről tudjuk, hogy 1665–66-ban Londonban tartózkodott és csak 1666 májusában bukkant föl újra Hollandiában. De Basire segítőkézsége az erdélyiekkel szemben még évek múlva is megnyilvánult, nevezetesen 1670-ben, amikor volt tanítványa Adami János számára írt ajánlólevelet az oxfordi Thomas Barlow professzornak. Ebben a levélben¹⁰ említi, hogy több ízben adott nagyobb pénzüsszeget Adaminak, valamint azt is, hogy az ifjú peregrinust beajánlotta az angol királyi testőrséghez. (Más kérdés, hogy a *Londinum Perlustratum* szerzője csak nagyon rövid ideig lehetett királyi testőr és angolul sem tanult meg rendesen.) Ez annál figyelemre méltóbb, mert ez idő tájt már annyi érdeke sem fűződött az erdélyiekkel való jó viszonyhoz, mint közvetlenül távozása után, amikor még többekkel (így Bethlen Miklóssal is) levelezett a tatár betörés idején Fehérvárról Szebenbe menekített értékes kéziratai ügyében. Mindenesetre ez az 1670-ből származó ajánlólevél az utolsó magyar vonatkozású adat Basire levelezésében: hat évvel később, 1676-ban meghalt.

Mégsem ez az utolsó nyoma Basire erdélyi éveinek. 1710-ben egy londoni könyvkereskedő, bizonyos Thomas Ballard árverési katalógust adott ki Isaac Basire könyvtáráról *Basiranae & Lanaeanae, or a Catalogue of the late Reverend Isaac Basire D. D. & Thos. Lane, L. L. D. Containining a Choice and Large Collection of many Valuable Uncommon Books . . .* címen.¹¹ A Basire-utódok által árverésre bocsátott, imponálóan nagy könyvgyűjteményben lehettek ugyan könyvek, amelyeket már az ifjabb Isaac Basire vásárolt, de a hungarikákról bizonyos, hogy a volt gyulafehérvári tanár szerzeményei közé tartoztak. A hungarikák többsége latin nyelvű és Basire-nak a Rákóczi-ház iránti rokonszenvét is tükrözik. Így a negyedréti alakú könyvek listáján a 254. számú „Geo. and Sigm. Rakoci, Christianus Lactens, Alba Julia 1637”, amely az RMK, II: 508 adatai szerint valójában Keresztúri Pál műve, valamint a 255. számú, I. Rákóczi György Zsigmond fiának írt, 1640-ban kiadott *Instructio*-ja (RMK, II: 554). Fehérvári elődei közül Basire forgatta Bisterfeld könyveit a listán szerepel a *Philosophiae primae Seminarium* (Alba Julia, 1652) mellett a *Scripturae Sacrae divina eminentia* (Alba Julia, 1653) is. A nevesebb kortársak közül megtaláljuk Comenius ötnyelvű *Janua aurea*-ját (Frankfurt, 1644)¹² és az 1656-ban Patakon kiadott *Schola ludus*-t. Két könyvvel szerepel Basire árverési katalógusában a polihisztor Frölich Dávid is: a *Viatorium* (Ulm, 1644) c. enciklopédikus földrajz-könyv-bédekeren kívül a *Fasti Reformati sive Calendar Novum* 1641-es bártfai kiadásával. A magyar tudományt Basire könyvtárában egyedül Komáromi Csipkés György *Schola Hebraica*-ja és Bethlen János Erdély-története képviselik, jóllehet Bethlen nevét, csakúgy mint a kiadás évét a katalógus elírja (*Bethler*-t ír és 1641-et 1644 helyett). Ugyan-ez a sorsa Okolicznai *Consuetudinariorum Regni Hungariae Compendium* c. művének (Bártfa, 1636; RMK, II: 503) amit a katalógus „Jo. Orolyczinai”-nak tulajdonít. Meglepő módon hiányzik a gyűjteményből Nadányi *Florus Hungaricus*-a, amelynek pedig 1664-ben már volt angol fordítása is, az élelmes James Howell tollából.

A katalógus francia könyvei közül egy sem, az olasz könyvek közül pedig csak egy foglalkozik Erdellyel: C. Spontoni *Historia della Transylvania* (Velence, 1638) c. munkája. Az angol nyelvű művek közül kettő-három kapcsolódik közvetve vagy közvetetten magyar témához: egy nyolcadréti alakú könyv, amit a katalógus „The Hungarian Rebellion” (London, 1672) címen tart nyilván, s amely a Wesselényi-féle összeesküvés hivatalos verziójának angol fordítása; Dr. Edward Brown magyarországi útikönyve (London, 1673), s végül P. Rycaut nagyalakú könyve, a *State of the Ottoman Empire* (London, 1668), amely

¹⁰ Ugyanott, 289–290. l.

¹¹ Példánya a londoni Sion College könyvtárában.

¹² Ilyen kiadást nem ismer a Comenius-irodalom, pl. a W. Rood: *Comenius and the Low Countries* (Amsterdam—Prague—New York, 1970) c. művéhez csatolt annotált bibliográfia.

ben a magyarországi háborúkról is szó esik. Mivel Basire életének egyik nagy ambíciója a törökök protestáns hitre való megtérítése volt, megvolt neki Molino török – olasz szótára – magyar szótára viszont nem volt, s a magyar nyelv iránt vajmi kevés érdeklődést mutatott. Fennmaradt ugyan egy magyar nyelvű beadványa II. Rákóczi György özvegyéhez,¹³ de ezt nyilvánvalóan latinul írta eredetileg és egy latin nyelvű levele a fejedelemlhez 1658 augusztusában, ahol magyarul idéz egy régi közmondást: „Meg holt Hunyadi János el költ az erősség”¹⁴ – de ennél tovább a magyar nyelv rejtelseiben nem jutott. A Rákóczi-családhoz való hűsége és a konzervatív protestantizmuson kívül Basire-t valószínűleg érzelmi szál nem fűzte Erdélyhez.

GÖMÖRI GYÖRGY
(*Cambridge*)

Horányi Elek „Memoria Hungarorum”-ának németországi visszhangjához. A XVIII. századi hazai bio-bibliográfiaírás legjelentősebb képviselőjének Horányi Eleknek az indítékai között fontos szerepet játszott a magyarságról terjesztett kultúr-barbárság vádjának a visszaautásítási és cáfolási szándéka. Miként elődei – Czvittinger Dávid és Bod Péter – ő is a magyar írók és litterátusok egybeszedésével kívánta bizonyítani, hogy a magyarság századokra visszamenőleg számos íróval és tudóssal rendelkezett. Elsősorban ezért készítette művét – a nemzeti nyelvű megújulás idején is – latin nyelven.

Horányi munkája valóban nem maradt külföldön sem visszhang nélkül. Az alábbiakban közöljük azt a kritikai megjegyzései ellenére is elismerő recenziót, amelyet az egyik neves göttingai folyóirat, a Johann Christoph Gatterer által szerkesztett *Historisches Journal von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen* közölt. A műnek tulajdonított nagy figyelem és érdeklődés bizonyára összefügg azzal a körülménnyel is, hogy e név egyetemet ezekben az években szép számmal látogatták magyar tanulók, akiknek szövügyük volt tanáraik figyelmét felhívni a magyar kultúra múltjára és jelenére.

A folyóirat egyébként rendszeresen figyelemmel kísérte a magyarországi kiadványokat és *Ungern* címmel több ismertetést is közölt magyar szerzők munkáiról. Horányi *Memoriájának* ismeretlen szerzőtől származó recenzióját 1776-ban a VII. részben közölték, a 298–302. lapon:

In den Oesterreichischen Erbländen fängt die Geschichte der Gelehrten an, in den neuesten Zeiten, durch einige fleißige, zum Theil auch geschmackvolle Männer, sehr gut bearbeitet zu werden. Wir sagen mit Fleiß: die Geschichte der Gelehrten, denn in der That Schriftsteller beschäftigt hat. Man wird es uns leicht verzeihen, daß wir, obgleich Ungarn für sich eine Classe erforderte, jezt da eben einige litterarische Werke zur Litterär-Historie der Böhmen beschrieben worden sind, dies neueste Werk der Ungarschen Gelehrten Geschichte, in dieselbe Gesellschaft mit aufnehmen. Es enthält die Leben gebornhr Ungarn und solcher Gelehrten, die in denjenigen Reichen und Provinzen gelebt haben, welche unter Ungarn mit pflegen begriffen zu werden. Letztere verstehet der V. unter dem Namen der Provincialium, der auf den Titul einigen Lesern Anfangs befremdend seyn kann.

Der Verfasser der gegenwärtigen Buches hat es nicht ganz an Vorgängern gemangelt. In der Vorrede führet er sie an und beurtheilet sie. David Czwittinger ist seiner Angabe nach, der erste, welcher dieses Feld bearbeitet hat. Aus Mangel des Briefwechsels, welchen die damals unruhige Zeiten nicht zuließen, konnte das Unternehmen seinen sonderlichen haben. Moller brachte es zu größerer Vollständigkeit und es erschien von ihm unter dem Titul: Specimen Hungariae Litteratae etc. Francof, et Lips. 1711. 4. Auf ihn folgte ein Ungenannter, von welchem ein kleines Werkchen, das nur ganz allgemeine und sehr bekannte Nachrichten enthält, herrühret: Res Hungarica Litteraria. Cassoviae, 1735. 12.

¹³ MSS Hunter, X. 65. Ismertette KROPF Lajos: *Tört. Tár*, 1889, 497–599.

¹⁴ MSS Hunter, Octavo 141, Nr. 3

Beide übertraf unendlich folgendes Werk: *Historiae Hungariae Litterariae, antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta, quorum prolegomena generalem, in universam historiam Hungariae litterariam, introductionem continentia, prodiderunt studio ac sumtu Cl. Rotharidis, Hungar. Altonaviae et Servesti 1745.* 3as proneueste Werk, dessen Verfasser Hr. Horányi wegen seines Fleisses, und seiner Gelehrsamkeit, sehr rühmet, ist in der Ungarischen Sprache geschrieben unter folgenden Titel: *Magyar Athénás etc. d. i. Hungariae Athenae, seu virorum doctrina florentium in Transilvania et Hungaria-historica descriptio, auctore Petro Bod. Cibinii 1766.* 8. herausgegeben worden. Um der in dem Werke herrschenden allzu großen Parteilichkeit willen, ist es auf Befehl der Kaiserin-Königin unterdrückt worden.

In der That kann es nicht schwer seyn, so wenige und so unvollkommene Vorgänger zu übertreffen. Allein es scheint, daß der V. alle Kräfte anwende, nicht blos mehr, sondern recht etwas vollständiges zu leisten. Aus einem zahlreichen Verzeichnisse von Behördern seines Unternehmens, die ihm nicht nur den Gebrauch der öffentlichen und Privat-Bibliotheken erlaubt, sondern ihn auch mit Nachrichten und Beiträgen unterstützt haben, ist zu vermuthen, daß er überschwenglich viel zusammen schreiben und vielleicht darin am meisten zu tadeln seyn werde, daß er mit zu wenig Auswal, auch ganz schlechte und der Vergessenheit würdige Schriftsteller, von neuem auf das Theater führen werde.

Es liegt in den Werke die Alphabetische Ordnung zum Grunde, daher unsere Leser vielleicht den richtigsten Begriff von der Einrichtung desselben erhalten, wenn wir es ein Ungarisches Gelehrten Lexikon nennen. Dieser erste Band geht bis an das Ende des Buchstabens F. und schließet sich mit dem Namen Foker. In Ansehung der Zeit hat sich der V. so wenig, als in Rücksicht der Erheblichkeit des Inhaltes der Schriften eingeschränkt. Wir bemerken, daß alle Ungarn trülich registriret worden sind, auch wenn sie nicht, als eine sehr triviale Inaugurations Disputation geschrieben haben. So gar sind uns Beispiele vorgekommen, daß der gutherzige Verf. Leute in sein Lexicon aufgenommen hat, von welchen er nichts, als ein elendes carmen funebre anführen konnte. Z. B. S. 66. Auch die Schriftsteller der aller neuesten Jahre sind fleißig mit eingetragen worden, ob uns wol bei einigen Artikeln z. B. unter dem Namen Born, der jüngere Bel, einzelne Schriften eingefallen sind, die wir hier vergeblich gesucht haben.

Alle einzelne Schriftsteller konnte natürlich der V. nicht gleich zureichend beschreiben, da er sich nach dem Vorrathe der aufgesuchten und zusammengetragenen Nachrichten richten mußte. Viele sind ganz kurz nach ihrer Herkunft beschrieben und mit der blossen Anzeige der Titul ihrer Schriften beehret worden; einige haben ausführlichere Lebensbeschreibungen erhalten; hier und da sind uns ordentliche Abhandlungen vorgekommen, wo der V. aufgehört hat, ein Gelehrter Gibeonite zu seyn, und mehr zu raisonnirenden Geschichtsforscher geworden ist. Beispiele dieser Art finden sich unter dem Namen Anonymus. Unter andern und mit besonderem Feliße stellt er eine Untersuchung über den Anonymum Belae Regis Notarium und dessen Historiam Hungaricam de VII. Ducibus Hungariae, der an der Spitze der Scriptorum rerum Hungaricarum steht, und an Bel, nachher auch an Schwandner, gelehrte Herausgeber gefunden hat. Er setzt ihn in die Zeiten Belae IV. und hält ihn für einen Geistlichen, der um seiner Gelehrsamkeit willen, zum Canzler des Königs ernennet worden sey. Noch von einigen andern Anonymischen Chronisten der Ungarischen Geschichte wird in den gleich folgenden Artikeln gehandelt. Aber offenbar hätte der V. Gelegenheit gehabt, noch von mehreren zu reden. Ueberdies müssen wir auch sagen, daß er durch seine Untersuchung doch nirgends in Stande gewesen sey, es zu einiger Gewißheit zu bringen. Alle Anonymi bleiben Anonymi, ohne daß uns der V. durch eine wahrscheinliche Vermuthung auf diesen oder jenen bestimmten oder benannten Verfasser geführt hat.

Die Verschiedenheit der Religion hat keinen merklichen Einfluß in dis Werk gehabt. Es werden Katholiken, Protestanten und Juden unter einander beschrieben.

Dem V. gereicht es alledings zu Ehre, daß er keinen Protestanten, als Protestanten, verachtet oder auf einige Art herunter gesezt hat. Vielmehr rühmet er die Verdienste, selbst protestantischer Geistlichen, mit recht sichtbarer Unpartheilichkeit. Und wo auch einige, durch ihren Glauben unglücklich gewordene, Veranlassung geben konnten, ihre Kühnheit oder Vidersezlichkeit in härteren Ausdrücken zu tadeln, erzählt er ohne Theilnehmung und als keiner Religion zugethan; welches bei einem katholischen Geistlichen gewiß etwas seltenes ist. Ein einziges Beispiel auf S. 516: Dévai Biró, Matthias, Devensis Transilvanus, novam Lutheri et Melanctonis doctrinam, quam Wittebergae 1529. hauserrat, late in Hungariam propagare studuit, qua de caussa etjam scape vitae discrimen adiit, iussu Ferdinandi I. Imp. et dein Joannis Zapolya R. Hung. in carceres conjectus aegre libertatem consequutus est. Haec opera ei attribuuntur, etc.

KÓKAY GYÖRGY

Csokonai „Békaegérharc”-ának ismeretlen, illusztrált kiadása a múlt századból. Csokonai „Blumauer módja szerint” írt kis travesztíájának — amely voltaképpen a francia forradalom elleni Habsburg-intervenció elmés satírája¹ — megvan a maga viszontagságos kiadástörténete.

Ezt az 1792-ben megírt munkáját (korábban — tévesen — 1791-ből keltezték)² már 1794-ben fölvette a költő nyilvánosságra hozott kiadványterveibe,³ s ott szerepelt 1795 tavaszán elkészített címjegyzékén is még,⁴ majd 1801-ben s 1802-ben, mikor újra foglalkozni kezdett kiadási tervekkel, megint csak lajstromozta.⁵ Életében azonban nem jelent meg, s ennek elsősorban politikai okai voltak; hiszen Schedius Lajosnak már 1795 júliusában ezt írta: „Batrachomyomachia ad modum Blumaueri revestita latet et latebit, donec — sed hic altera Difficultas!”⁶

Ha nem is jelent meg nyomtatásban, kéziratossáiban hihetetlenül népszerűvé vált. 1840-ig több mint negyedszáz másolatáról tudunk.

Három kötetre tervezett gyűjteményes kiadási tervében 1800. dec. 15-én még ott szerepelt a „Nevezetesebb Munkák” között „A’ travestiált Batrachomyomachia, Blumauer, módja szerint: Megjobbítva.”⁷ de később ezt el kellett hagynia, ahogy maga a gyűjteményes kiadás terve is meghiúsult, mindössze A’ *Tavas*z került belőle kiadásra 1802-ben, Komáromban.

Az első gyűjteményes kiadás sajtó alá rendezője, Márton József, a bécsi egyetem professzora, némi gondban volt Csokonai fiatalkori politikai satírája miatt, mikor 1813-ban a kiadást előkészítette. Hiszen egyetemi tanár volt s egyben a császári ház tagjainak magyarra oktatója.

Végül mégis fölvette a gyűjteményes kiadás I. kötetébe ezzel a megjegyzéssel:

„A’ Békaegérhartz kiadása nem volt eleinte szándékom; de megértvén, hogy azt akkor mások magában is kinyomtatatták, én sem akartam azt a’ többi Munkái közül kihagyni. A’ nélkül is mindenütt kézben forog az már; és Csokonaitól egy jámbor Magyar sem veheti rossz neven, ha néhol tsipósen enyeleg.”⁸

Sajnos, kiadásában politikai óvatosságból Márton sok önkényes szövegváltoztatást végzett, amelyek közül az enyhébbek közé tartozik, hogy az eredeti 308—309. sora — „Öt hétig dévankozának | A’ Vallás dolga felett” — nála így alakult át: „Az egéri hit felett” s hogy a 758. sorban „A’ Pór német egerek” helyére „A pór sógor egerek” került. Helyesebben tette volna a sajtó alá rendező, ha itt is kihagyja a kritikus részt, miként a 431—433. sorban, ahol József nevét egyszerűen üresen hagyta. (Az eredetiben: „Felháborodva zugának | Mint a’ Jó’sef halálának | Hirére a’ Magyarok”).

Márton nem jelölte meg kéziratoss forrását (az eredetiből aligha dolgozhatott; autográfja, amelyet 1793 nyárutóján vitt el Csokonai Szikszóra,⁹ hogy Kazinczyhoz juttassa, elveszett. Mindmáig csak másolatait ismerjük).

Márton után — lényegében az ő „megszelídített” szövegeivel — 1836-ban jelent meg újra Kassán, az *Anthologia Csokonai Vitéz Mihály’ Munkáiból* c. kiadványban.¹⁰

¹ L. SZILÁGYI F.: *Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről*. ItK 1970. 14—26.

² Vö. ItK 1970. 16 kk.

³ L. *Csokonai összes művei. Költemények*. I. Bp. 1975. 207. A továbbiakban: ÖM. I.

⁴ ÖM. I. 212.

⁵ L. ÖM. I. 224., 226., 235.

⁶ L. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája II*. Bp. 1973. 803. A következőkben: MM.

⁷ L. ÖM. I. 261.

⁸ L. *Csokonai V. Mihály poetai munkái. I.* Kiadta Márton József. Bécs, 1813. A’ Kiadó. Az olvasóhoz.

⁹ L. MM. II. 780.

¹⁰ A „Zsebkönyvtár. Magyar Írók’ Remekei” elnevezésű sorozat II. kötetében.

Újból — immár harmadszor — 1843-ban (1844-ben?) Kelemföldy — azaz a népdal-gyűjtő Kecskeméthy Csapó Dániel¹¹ adta közre. Kecskeméthy Csapó több kéziratból dolgozott, lapalji jegyzeteiben szövegváltozatokat is közölt, bár néhol ő sem tudta függetleníteni magát Márton eljárásától.

Kecskeméthy Csapóval csaknem egyidőben adta ki Toldy a travesztiát Csokonai műveinek első kritikai igényű kiadásában, a *Csokonai hátrahagyott írásai* c. fejezetben,¹² megnevezve pontosan forrását is:

„A melly kéziratnak én vagyok birtokában, Török János pataki deák által iratott le Váradon, sept. 1809; nagy szorgalommal és pontossággal; s miután számos elterései a Mártonétól jobb eredetire mutatnak, kevés kivétellel, azt követtem kiadásomban.”¹³

A későbbi kiadások Toldyt követték, s csak a Harsányi—Gulyás kiadás hozott ehhez képest újat, mikor több sárospataki kéziratból „s a kiadásokból összeszerkesztve” adta közre a szöveget.¹⁴

A további kiadásoknak ez lett alapja, s ettől csak a Magyar Remekírók 1973. évi Csokonai kiadása tért el, amely kutatásaink — a készülő kritikai kiadás — alapján a sárospataki Nagykönyvtár 1722. számú kéziratot kötetére támaszkodott.¹⁵

Önálló kötetben — Toldy szövegkiadását követve — csak 1881-ben jelent meg a Gyulai Pál által szerkesztett Olcsó Könyvtár 124. számaként.¹⁶

E népszerű sorozatban még három kiadást ért meg: 1900-ban (OK. 300. sz.), 1913-ban (OK. 2114a) s 1928-ban (OK. Új Folyam. 2114. sz.).

Önállóan csak 1957-ben jelent meg ismét, Debrecenben a Déri Múzeum Barátainak Köre kiadásában.¹⁷ E bibliofil kiadványnak, amely szövegében a Harsányi—Gulyás kiadást követi, fő értéke művészi illusztrációiban van, amelyeket még 1944-ben készített id. Mata János a gyomai Kner nyomda tervezett kiadása számára.

Az illusztrálás terén Mártoné az úttörő érdem: az 1813-i kiadás I. kötetét a Békaegérharchoz készített metszettel díszítette, amelyen a Fizignátus hátán utazó egérkirály látható.

Mata János fametszetsorozatáig, illetve fiának az elveszett dúcok nyomán készített rajzaig nem is készült illusztráció Csokonai jókedvű kis travesztiájához. Hincz Gyula készített újból egy rajzot a vershez 1967-ben, a költő összes verseinek kiadásában.¹⁸

E meglehetősen szerény kiadás-, illetőleg illusztrációtörténet után érthető örömmel fedeztem föl a prágai Egyetemi Könyvtár Kubelik (Széll) gyűjteményében (Knihovna Kubelikova [Széllova]) 66 H 591 jelzet alatt a szóban forgó műnek egy fedél nélküli ponyvaszerű kiadását, amelyet ráadásul fametszet jellegű képek illusztrálnak, összesen hét.

¹¹ L. SZILÁGYI F.: *Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy?* MKsz 1974. 133—139.

¹² L. *Csokonai Mihály minden munkái*. Kiadta D. Schedel Ferenc. Pest, MDCCCXLIV. 518—539. h.

¹³ I. h. 944—945. l. h. Török János másolata, amelyből Toldy dolgozott, ma is megtalálható az MTA Könyvtárának Kézirattárában.

¹⁴ L. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Bevezetéssel ellátva kiadták Harsányi István és Dr. Gulyás József. I. Bp. é. n. [1922] XIX. 1.

¹⁵ Vö. MM. I. 1101.

¹⁶ *Békaegérharcz. Irtá Homér, általöltöztette a Blumauer módja szerint* [!] *Csokonai Vitéz Mihály (1791)* Buda-Pest, 1881.

¹⁷ *Csokonai Vitéz Mihály, Békaegérharcz*. Rajzokkal csinosította néhai Mata János tervei nyomán ifjabb Mata János. Déri Múzeum Barátainak Köre kiadása. Debrecen, 1957.

¹⁸ L. *Csokonai Vitéz Mihály összes versei*. I. Bp. 1967. 64.

¹⁹ Jelzete: 66 H 408

A kötet — amely voltaképpen két művét tartalmazza Csokonainak: a *Békaegérharcot* és a *Dorottyát* — 167×103 mm méretű, jelenlegi formájában 1—48 számozott oldalból áll, de csonka: a végéről még több oldal hiányzik. A csonka példány 1—33. oldalán található a költő most tárgyalt travesztíája, a 34—48. oldalon pedig a *Dorottya* Első könyve olvasható a *S hogy a kedvetlenség több erőt ne vegyen sorral bezárólag*.

A *Békaegérharcz* (így található a vers címe az első oldalon, közvetlenül az „Első pipadohány” fölött) most fölfedezett kiadása lényegében Toldyt követi, s attól többnyire csak helyesírásában tér el itt-ott (pl. a *serbedlie* helyett *serbedlije* alakot írt [548. sor], a ’rögtön’ jelentésű *Azomba* alakot [399. sor] — tévesen — *Azonban*-nal helyettesítette stb.).

Fontosabb ennél, hogy elhagyta Toldyból az egy-egy versszakos „Előbeszéd”-et és a „Felfohászkodás”-t valamint a jegyzeteket, noha az utóbbiak Márton 1813-i első kiadásában megtalálhatók már.

Nem is szövegkritikai, hanem kiadástörténeti szempontból értékes számunkra a prágai példány, különösen illusztrációi révén.

A tipográfiából, az illusztrációkból valamint a mű lelőhelyéből ítélve Debrecenben adták ki, föltehetően a múlt század második felében. Petrik bibliográfiája nem tud róla, a debreceni s budapesti könyvtárakban sem található, az Országos címjegyzékben (Könyvek központi katalógusa) sem akadtam nyomára. Ez is megerősíti azt, ami a kötet külső kiállításából is következtethető, hogy ponyva jellegű népszerű kiadás volt, bár itt a ponyva nemesebb értelemben veendő — nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is.

Széll Farkas gyűjteménye bővelkedik ponyvakiadványokban, köztük olyan sajátosságos, hely és évszám nélküli, XIX. század eleji művekben, mint pl. a *Hat világi Dallok*, *A’ régi, és a’ már mai Fonyók históriája*, *A’ magyar vőfénynek lakadalmi dalljai* . . . , *A butyorba pólált rabló*, a *Zöld Fársáng, vagy-is leges-legszebb Leány vásár*, *Berona a szép tündérhölgy*, *Barangó vitéz története* stb., amelyek „Ebben az esztendőben”, „ez idén” nyomtatattak s némelyiknek a címlapján kezdetleges rajz is látható.

Van azután egy újabb debreceni ponyvasorozat is; ebben lásd pl. PÖNA, vagy: a *disznófejű leányzónak csudálatos története*. Ezen már hely, évszám és kiadó is szerepel: *Debreczen. Nyomatja s kiadja Okolicsányi és Társa*. 1866. A kötet végén árjegyzék is található a nyomda hasonló jellegű kiadványaiból, amelyek között a különféle álmoskönyvek (*Legújabb álommagyarázó könyvecske képekkel* . . . *Újonnan megigazított s bővített Egyiptomi álmoskönyv* . . .), széphistóriák (*Genovéva, régi szép és érzékeny történet*, *Sármánt király és Florina kisasszonynak tündéres és ritka történeti*, *Árgirus és Tündér Ilona*) is szép számmal szerepelnek, valamint históriás énekek (*Két krónika Stülfrid és Brunczvik csehek királyáról*, *Toronyi Tamás avagy a bajnokok Vég-Gyula várában*).

De klasszikusok is megjelentek az árjegyzék szerint: így a ponyvára került *Lúdas Matyi*, „*Költészeti remekek Vörösmarty Mihály arcképével*” s egy „*Mulattató regefűzér*, az ifjúság és nép számára egy-egy képpel füzetenként.”

Véleményünk szerint ebben a többnyire illusztrált sorozatban jelenhetett meg Csokonai *Békaegérharcának* s *Dorottájának* most tárgyalt kiadása is Debrecenben.

Okolicsányi társa Telegdi K. Lajos volt, amint erről az árjegyzék bevezető mondata is árulkodik: „*Telegdi K. Lajos debreczeni könyvtárusnál megjelent és kapható* . . .”

Debrecen történetéből tudjuk, hogy Telegdi K(ovács) Lajosnak 1841-ben nyílt meg itt a könyvesboltja s nemcsak a város kiadványait árusította, hanem megrendelőként is nyomtatott a városi nyomdában,²⁰ majd 1857-ben Okolicsányi Gyulával közös nyomdaüzemet létesített.²¹ Mint könyvkereskedő, aki bizományosként országosan is nagy piacot szerzett a debreceni nyomda kiadványainak,²² jó üzleti érzékkel rendelkezett, s tisztában

²⁰ L. BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961. 149.

²¹ L. uo. 168.

²² L. uo. 184.

„A harmadik, ki anyjának
S nékem is kedves vala.
Mostan egész hazájának
Bánatjára meghala;
Mert Vizignát ur megcsalá.
És az átkozott tó alá
Folytotta hitetlenül.

„Azért kérem a rendeket,
Fegyverbe öltözzenek,
Készítsék regementjeket.
Menjünk haddal ellenek;
Nem lesz senkinek panasza,
Teli a bellica cassa,
S az armamentarium.

Igy buzdítja a sessiót
És nagy hanggal pengeti.
Hogy ő ígér négy milliót.
A köznép megfizeti;

volt a művek kelendőségével. Apja, nagyapja, szépapja is könyvekkel foglalkozott már: könyvkötők voltak Debrecenben s a heti és országos vásárokon árulták — vidéken is — az egyházi, az iskolai és a ponyvakiadványokat, népkönyveket.²³ Telegdi Kovács, aki maga is írt és szerkesztett naptárt, gyermek- és népkönyveket s újra kiadott több régi könyvet (*Hármas história, Erbia*)²⁴ lehetett Csokonai munkáinak újrakiadója is.

²³ L. SZINNYEI, M. Írók XIII. 1385–1386. h.

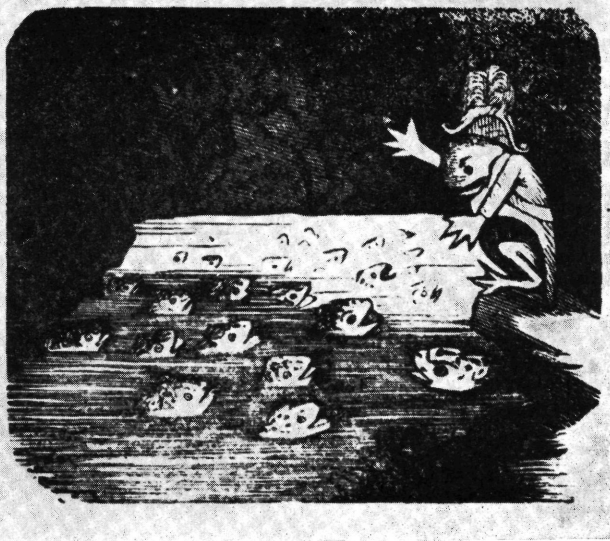
²⁴ L. uo. A múlt század derekán megjelent egy könyvjegyzéke a népszerű könyvtáraknak ezzel a címmel: *Telegdi K. Lajos debreczeni könyvtár által kiadott könyvek névsora*.

15

Egyszersmind az ellenséges
Nemzet ellen, nevetséges
Beszéddel prophétálnak.

Azonban gróf Nagykákai
Belép a palotába,
Ez lakott az ágyaljai
Troxartax aulájába.
A békesség idejében,
A béka nemzet képében
Ambassadeur vala ott.

Ezt, mint ellenség követét
Elküldték királyához,
Hogy tudósítsa nemzetét
S készüljön a csatához.
Ki felállván nagy pompával,
Troxartax király szavával
Igy szólott a conventben:

A *Békaegérharc* diákos szókimondása, félreérthetetlen Habsburg-ellenessége s anti-feudalizmusa (Németh László szerint „megírta a kissé kusza, de jókedvű Békaegérharcot, a feudalizmus paródiáját”)²⁵ közönséget biztosíthatott e kiadványnak az önkényuralom

Debrecen. 1856. A több mint száz művet felölelő címjegyzékben nincs ott Csokonai verse, de az efféle ponyva jellegű kiadványok nem is szerepelnek a jegyzékben, amelynek ilyen tárgykörei vannak: I. Egyházi Irodalom; II. Ifjúsági Iratok és Iskolai könyvek; III. Vegyes tartalmú könyvek.

²⁵ NÉMETH László: *Készülődés. II.* Bp. 1941. 58.

idején, de még a kiegyezés körüli években is, amikor eredeti célzata már többé-kevésbé elhalványult. S ez nemcsak Telegdi Kovács jó üzleti érzékét dicséri, hanem Csokonai művét is, amely ponyvaként élt és hatni tudott még a múlt század második felében is, sőt olyan népszerű lehetett, hogy mindössze egy példány maradt ránk az említett ponyvakiadásból — az is csonkán.

S most már csak magukról az illusztrációkról kell szólnunk néhány szót.

Telegdi Kovács mint könyvkereskedő szoros kapcsolatban volt a debreceni kollégiummal: tudjuk, hogy a diákok közül Csengery Antal és Irinyi József állandó vendégei voltak boltjának s ő könyvírásra ösztönözte őket, majd munkáikat ki is adta.²⁶ Föltehetőleg az illusztrátori munkára is az ügyesebb kezű diákok közül keresett vállalkozókat, akiket ezáltal anyagilag is segített. Kollégiumi diák lehetett a *Békaegérharc* névtelen illusztrátora is.

Az 1. kép (2. l.) az egér- és a békakirály találkozását mutatja a tó partján: az egérkirályt a vershez híven „anglus rock”-ban „puderes paroká”-val ábrázolta a rajzoló. A 2. kép (7. l.) a Márton-kiadás címlapját utánozza, amikor is Pszikharpax „Kivénén egy perspektívát, | Látja, hogy már jól benn van.” A 8. oldalon található kép szintén még az „Első pipa dohányt” illusztrálja, azt a nevezetes mozzanatot, mikor a két király nem kis ijedelmére a nemzeti kokárdás kígyó előslik. (A kép előterében látható „víz alatti felvétel”-en a süllyedő egér s a kígyótól menekülő békakirály.)

A 4. kép (12. l.) az egerek országgyűlését van hivatva ábrázolni: Troxartaxtól jobbra az előtérben alkalmasint Oberster Pörcznyalí látható, amint jelentést tesz a gyászos eseményről. (Az országgyűlés láthatóan valami gabonaasztag vagy -kereszt tövében folyik.) A következő, 5. kép az egerek hadi készülleteit mutatja. E két utóbbi kép pontos megfelelője a 6. és 7. (15., 19. l.), amely viszont a békák parlamentjét, illetőleg a szuronyos békavitézek hadrendbe sorakozását ábrázolja.

Az illusztrációk művészi értéke nem nagy, hiányzik belőlük az a gyilkos humor és áradó jókedv, ami Csokonai művét éppúgy jellemzi, mint id. Mata János már említett ihletett illusztrációit. Epikus jellegű: egy-egy fontosabb epizódot jelenít meg képileg, anélkül, hogy a szereplőket megpróbálná egyénítve jellemezni. A képek kissé merev, beállított bábszínházi jeleneteknek hatnak. Az olvasót inkább naiv kezdetlegességükkel ragadják meg, s ez a hang, ez a stílus illeti is a ponyvakiadványokhoz, a vásári bábjátékokon, képmutogatók ábráin nevelődött közönséghez.

Mindenesetre a *Békaegérharc* most fölfedezett ismeretlen kiadását a mű kiadástörténetben is fontos hely illeti meg: a gyűjteményes kötetek (Márton, Kelemföldy, Toldy) után — s valószínűleg még az Olcsó Könyvtár 1881. évi önálló kiadása előtt — itt jelenik meg először többé-kevésbé önállóan (a *Dorottya*val egybekötve), s Márton címloldali szignettjét nem számítva, ez a ponyva a mű általunk ismert első illusztrált kiadása.

SZILÁGYI FERENC

Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez. I. A Kommunisták Magyarországi Pártja kiadásában 1927 és 1930 között megjelent 100% c. folyóirat ma egyike a legjobban földolgozottaknak. Anyagát három, igaz, nagyrészt azonos tartalmú antológia ismerteti az olvasókkal, több kisebb-nagyobb cikk, tanulmány, az egykori szerkesztő emlékezései¹ pedig ma már a lap karakterének és történetének legalább hozzávetőleges

²⁶ L. SZINNYEI i. m.

¹ L. pl.: TAMÁS Aladár: *A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930*. Bp. 1964. Akadémiai K., 519 l. (Irodalom—Szocializmus); a kötetben külön SZABOLCSI Miklós

fölmérését is lehetővé teszik. Minden eredmény ellenére azonban a lap alig hároméves történetében változatlanul sok még a fehér folt, a tisztázatlan vagy föl sem mért mozzanat. Nem tisztázták eddig sajnos, pl. a betiltás, pontosabban: a kényszerű megszűnés körülményét és eseménytörténetét sem,² — jóllehet a 100% elsősorban eszme- és politikatörténeti jelentőségű folyóirat volt, misszióját a politikai harc adta meg. A lap ún. ügyészégi kötelezpéldányai azonban, legalábbis részben, megmaradtak. Ezek a fontos cenzúratörténeti dokumentumok — valamennyit a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi — magukon viselik az ügyészégi, ún. sajtórendészeti ellenőrzés nyomait s így választ adnak arra a kérdésre is, hogy mit kifogásolt a lapban az ügyészség, ill. mit nem. Az inkriminált szövegek a 100% megszűnésének okaira, vagy legalábbis azok egy részére világítanak rá, az ügyészi cenzúrától mentes írások pedig azt mutatják meg, ami az adott politikai-cenzúrális viszonyok között még „elcsúszott”: amit tehát még büntetlenül meg lehetett írni. Mindkét vonatkozás fontos, ezúttal az ügyészi inkriminációt mutatjuk be — annyira amennyire ezt a fennmaradt anyag lehetővé teszi.

2. A szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött 100%-példányok közül tizenötön van ott a budapesti királyi ügyészség átvételi keletbélyegzője és ügyeletes ügyészeinek neve. A másik tizenöt szám, sajnos, hiányzik, ill. (ami szempontunkból ugyanazt jelenti) csak fotokópiában van meg, de e hiányok is tanulságosak. Az ügyészégi gyakorlat ismeretében ugyanis nagy valószínűséggel állítható, hogy ezekben a könyvtári megőrzésre le nem adott számokban voltak az elsődlegesen kifogásolt írások. Azok, amelyeket az ún. 100%-pörben Tamás Aladár és társai ellen sorakoztattak föl bizonyítékokként. Ezért nem tanulság nélküli e számok — időrendben való — felsorolása. Nincs meg a szegedi Egyetemi Könyvtárban (mert annak idején nem küldte le megőrzésre az ügyészség) a II. évfolyam 4–10. száma, a III. évfolyam 1–3. száma (tehát valamennyi 1929-ben megjelent füzet), s a II. évfolyam 6–10. száma, azaz az 1930 áprilisa és augusztusa közötti valamennyi füzet. Sajnos, tudományos biztonsággal egyelőre nem nagyon becslhető föl, hogy e számokból mely írásokat, ill. szövegrészeket inkriminálta az ügyészség,³ pedig ez volna az igazán érdekes és eszmetörténetileg tanulságos. Azonban: ha az elsődlegesen kifogásolt írásokat jelenleg nem is tudjuk azonosítani, egyetlen — igaz, nyilvánvalóan enyhébb, vádemelésig el nem jutott — esetben legalább egész konkrétan ismerjük az ügyészi inkriminációt. Az 1930. márciusi (III. évf. 5.) számban ugyanis Erg Ágoston két versfordításán is ott van a „kir. ügyész” ceruzájának nyoma, nyílt utalással a vádemelés alapjául szolgáló törvényekre.

3. A 100% e száma — az átvételi keletbélyegző tanúsága szerint — 1930. március 6-án került be az ügyészségre. A lapot dr. Lindmayer ügyész olvasta át és szignálta, de, úgy tűnik, először semmi kifogásolni valót nem talált benne. Később azonban, valószínűleg április vége felé,⁴ ismeretlen okból, megegyeszer elővehette a már egyszer ellenőrzött

bevezetője: 5–6. 1. E kötet azóta, némi változtatásokkal, több kiadásban megjelent. Ismertetésük: ILLÉS László, ItK 1965. 118–119. l. és AGÁRDI Péter, ItK 1974. 518–520. l. Fontos írás még: ERKI Edit: *A 100%*. = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 234–278. l.

² Bár nem feledkezhetünk meg természetesen a budapesti főkapitányság politikai főcsoportjának a belügyminiszterhez írott jelentéséről, amely részletesen tárgyalja a 100% tevékenységét. L.: *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919–1929*. Bp. 1964. 407–409. l.

³ Természetesen azok kivételével amelyeket valamilyen forrásból konkrétan ismerünk. Vö. pl.: MARKOVITS Györgyi–TÓBIÁS Áron: *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966. 322–331. l.

⁴ A címlapon ott áll Baróthy Pál elnöki megjegyzése: *Eln. 1920. Apr. 25. Baróthy*. Ez azt bizonyítja, hogy a szóban forgó lapszámot, mint problémását, ekkor nézte át az ügyészség vezetője, az elnöki szemlére pedig, tudjuk, csak akkor került sor, ha az ügyészség valamelyik munkatársa már inkriminált.

folyóiratpéldányt, mert ismételten szignálta azt, s a 214—215. lapon, vagy 6, vagy — a kézírásból ítélve — valamelyik ügyésztársa, megjelölte Kurt Tucholsky két, Erg Ágoston fordította versét. Az első a *Rend és nyugalom* volt, e szöveggel:

Ha milliók dolgoznak és éhen maradnak, | Ha anyák gyermeküknek tejes vizet adnak — ez rend. | Ha dolgozók kiáltják: Gyerünk a napfényre! | Álljanak a rablók a törvény elébe | ez rendetlenség.

Ha tüdővészesek gépek mellé állnak, | Hogyha tizenhárman egy kamrában hálnak — ez rend. | Ha valaki végre ordítva kitör, | Ha valakit az öregség réme gyötör — | ez rendetlenség.

Ha gazdagok mulatnak a svájci havon | És nyáron szórakoznak a cómói tavon — | akkor nyugalom uralkodik. | Ha veszély van, hogy a változás be fog állni, | Ha meg van tiltva telkekkel spekulálni — | akkor nyugalanság uralkodik.

Fontos elnémitani az éheződket.

Fontos nem zavarni az uccaképet. | Csak nem kiabálni. | És sietni se jó. | Meghoz majd mindent az evolúció. | Így határozta el ezt a képviselők. | És ha időközben mindnyájan megdöglöttek? | Szép sírkövek alatt nyugosznak majd a holtak. | Felirat: | Mindig rendesek csendesek voltak.

A második Tucholsky-vers a *Monológ kórusokkal* című volt:

Embertől elhagyott titkos torony szívem, Ahol magam most elburkoltan állok, | Hová fáj-dalmam egyedül viszem | S nem látok Életet, csak Némáságot. | Embertől elhagyott titkos torony szívem. | (Munkanélküliek kara): De hiszen ez szenzációsan érdekes, Költő úr! |

A csönd aranysejéből szövök gubót magamnak, | A némaságban élek. Reggel, ha föl-kelek | Árnyékos parkban örülök a napnak, | Mig halkan hullnak hervadt falevelek. | A csönd aranysejéből szövök gubót magamnak. | (Proletáranység kara): Nem is tudja, milyen jót tesz ezzel | nekünk, |

Költő úr!

Csöndesen merengek s költök magam elé ... |

(Az összes karok): De nekünk semmi kedvünk nüánszokra vigyázni | Nekünk piszkos pincékben kell összezsúfoltnak fázni. | Meguntuk már várni, várni s mindig csak várni! | Mi: Munkanélküliek, fonnyadt anyák, tüdővészesek | Ki akarunk jönni végre a piszokból. | Felépíteni házainkat. És egy dalunk is van, | Ha nem is finoman szól. | Ez most nem fontos nekünk. | De a fülekbe dörögjük: | *Ez a harc lesz a végső* ...

Egészen nyilvánvaló, hogy az inkrimináció közvetlen indítéka ezúttal e második vers utolsó, kurzívált sora lehetett. A passzus ugyanis, melyet e sor lezár, egészen egyértelműen az Internacionáléra, a nemzetközi munkásmozgalom e már akkor is híres mozgalmi dalára utal, sőt abból idéz is: *Ez a harc lesz a végső*. Nem véletlen, hogy e sort a — mindkét verset csupán globálisan megjelölő — ügyész vastag kék ceruzával aláhúzta. Nyilvánvaló: e sor konnotatív tartalmát — nemcsak a vers „címetjei”⁵ — ő is elérte. Ez lehetett az oka, hogy amikor a két vers mellé odaírta az esetleges vádemelés alapjául szolgáló törvénycikkelyt, az egyik legsúlyosabbat vette elő. Mindkét vers mellett ugyanis ez áll: 1921. III. t. c. 5 §. Ez az 1921. évi 3. törvénycikk,⁶ tudjuk, „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről” intézkedett. Első hat paragrafusa pedig különösen súlyos szankciókat tartalmazott, hisz ezek az „állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló büntettek és vétségek”-re alkalmazandó paragrafusok voltak. Ezek alapján ítélték el többnyire, mások mellett, az illegális kommunista párt tagjait is; nem véletlen, hogy e törvénycikk éppen „kommunista-ellenes törvényként” lett ismeretes, sőt hírhedt.

⁵ Tamás Aladár évtizedekkel később is külön említésre érdemesnek ítélte, hogy a Tucholsky-vers magában rejti az Internacionálé refrénjét: TAMÁS, I. m. 67. l.

⁶ *Magyar Törvények*. Az 1921. évi törvénycikkeik. Jegyz. ellátta: TÉRFF Gyula. Bp. 1922. 8—11. l.

Az ügyész által a 100%-ban megjelölt ötödik paragrafus is, ha nem is annyira mint pl. az első, meglehetősen kemény volt:

„Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását vagy megsemmisítését, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítését követeli, erre izgat vagy mást felhív — mondja e paragrafus — vétséget követ el és három évig terjedő fogházzal büntetendő. Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló *bűncselekmény elkövetésére nyilvánosan vagy több — habár nem együtt levő — személy előtt egyenes felhívást intéz, vétséget követ el és öt évig terjedő fogházzal, ha pedig a bűncselekményt elkövették, felbújtóként büntetendő.*”

— Tucholsky mindkét versére nyilván a paragrafus második része, a „nyilvános felhívás” vétsége vonatkozott, ill. vonatkozhatott. Öt év fogház, nem csekélység!

4. Az persze, hogy végül is Kurt Tucholsky inkriminált versei szerepeltek-e a 100% elleni pörben, egyelőre nem dönthető el. Az a tény, hogy az ügyészség átadta könyvtári megőrzésre az e verseket is tartalmazó 100%-példányt, azt sejteti, hogy végül is ez esetben elálltak a vádemeléstől. Ez azonban korántsem bizonyos: a verseket ki lehetett gépelteni, s úgyszólván a vádirathoz csatolhatták — bár ez, valljuk meg, nem valószínű. Akárhogy is történt azonban, a Tucholsky-versek ügyészi inkriminációja mindenképpen tanulságos. Ha, mint valószínű, e versek nem is szolgáltak vádemelés alapjául, mindenképpen megmutatják azt az alsó szintet (mondhatnánk: cenzúraküszöböt), amelyet elérve már működött az ügyészi ceruza. Ilyen összefüggésben különösen figyelemre méltó, hogy — bármily meglepő is — egyik vers sem fogalmazta meg különösen élesen a társadalmi ellentéteket. Aki ismeri a két világháború közötti magyarországi sajtót, tudja, e verseknél keményebb, az osztályellentéteket objektíve élesebben exponáló írások is megjelentek — egyebek mellett a 100%-ban is. Azonban, úgy látszik, az a piciny szerzői (fordítói) ötlet, mely verszáró elemként az 1919-ben „kompromittált” Internacionálé egyik közismert — s félreérthetetlen — sorát használta föl, visszamenőleg is problematikussá tette a verset az ügyész szemében. Sőt a vers párdarabját is. Ezek alapján, úgy tűnik, le kell vonnunk a következőt: az ellenzéki, konkrétan pedig a legális kommunista sajtó szempontjából nem volt különösebben szerencsés ötlet az 1919-re, ill. a kommunista mozgalomra *nyíltan, expressis verbis* utaló mozzanatok hangsúlyozott szerepeltetése. Ami e mozzanatok nélkül még, vélhetőleg, „átcsúszott” volna a sajtórendészeti ellenőrzésen, e nyílt utalásokkal — az ügyészségi logikának megfelelően — azonnal problematikus lett. Úgy látszik, ez esetben is érvényes Marx megállapítása: a cenzúra az írásnak a *tendenciáját* érzékeli, azt bünteti s nem az írás tárgyi helyességére, ill. helytelenségére tekint. Utólag persze könnyű okosnak lenni; akkor az ilyesféle szövegek közlése a 100% egész ideológiai vonalából következett, annak szerves része volt, nyilvánvalóan szoros összefüggésben a KMP akkori politikai gyakorlatával.⁷

5. A 100% többi, Szegeden őrzött ügyészségi kötelespéldánya, ha nem is oly mértékben mint a Tucholsky-verseket közlő szám, ugyancsak érdekes, hisz a rájuk ütött átvételi keletbélyegzők minden esetben megadják a megjelenés pontos időpontját, az ügyészi aláírások pedig elárulják az ellenőrző („cenzúrázó”) ügyészek neveit. Az ügyészt látott tizenöt 100%-példány könyvészeti adatait ezért a megjelenés időrendjében érdemes adni (zárójelben az átvételi keletbélyegző dátuma):

1. 1927. szeptember [I. évf.] 1. sz. (1929. augusztus 31.); 2. 1927. október [I. évf.] 2. sz. (1927. okt. 31.); 3. 1927. november [I. évf.] 3. sz. (1927. nov. 5.); 4. 1927. december [I. évf.] 4. sz. (1927. dec. 9.); 5. 1928. január [I. évf.] 5. sz. (1928. jan. 19.); 6. 1928. március [I. évf.] 6. sz. (1928. febr. 29.); 7. 1928. április [I. évf.] 7. sz. (1928. ápr. 5.); 8. 1928. má-

⁷ Vö.: AGÁRDI: I. m. 518—519. l.

jus [I. évf.] 8. sz. (1928. máj. 21.); 9. 1928. június [I. évf.] 9. sz. (1928. jún. 21. esetleg; 31. 10. 1928. augusztus [I. évf.] 10. sz. (1928. júl. 23.); 11. 1928. október, II. évf. 1. sz. (1928. okt. 29.); 13. 1928. december, II. évf. 3. sz. (1928. nov. 29.); 14. 1920. február, III. évf. 4. sz. (1930. jan. 29.); és a 15. 1930. március, III. évf. 5. sz. (1930. márc. 6.).

E példányokban, az ismeretett 1930. márciusi kivételével, nincs inkriminált írás vagy szöveghely; a 100% pörére tehát nem e számokban megjelent írásokért került sor. Majdnem mindegyiken ott van azonban az ellenőrző ügyész neve. Az előbbieken 2—4. szám alatt felsorolt számokat, névbélyegzője tanúsága szerint, a királyi ügyészség vezetője, maga Baróthy Pál nézte át, az 5—12. szám alatt felsoroltakat Keszler Ede, a 14—15. szám alattiakat pedig a már említett Lindmayer ügyész. Az elsőt és a tizenharmadikat senki sem szignálta — ámbár ez ellenkezett a gyakorlattal s nyilvánvalóan szabálytalan is volt. (Az aláírások hiánya alighanem adminisztrációs lazaság következménye volt.) Külön érdekesség, hogy a 100% szóban forgó számain, a folyóiratellenőrzési gyakorlattól eltérően, többnyire két ügyészi aláírás van; egy nyugodtabb, „kiírtabb”, s egy hevenyészettebb, odavetettebb. Ez arra vall, hogy a lapot a szokásos azonnali ellenőrzés után még egyszer átnézték — föltehetőleg kifogásolható szöveghelyekre vadászva. Ez erősíteni látszik az egykori szerkesztő, Tamás Aladár emlékeztését,⁸ aki szerint letartóztatása után az ügyészség visszamenőleg több cikket kifogásolt, ill. több írás miatt sajtópört indított a szerzők s a szerkesztő ellen.

LENGYEL ANDRÁS

„Minden olvasmány egy magot hagy
hátra, amely kicsírázik . . .”
(J. Renard)

Francia művek magyarul a második világháború idején. „A szellem és a szabadság karöltve mennek a jövő felé. Egymásra vannak utalva, egymás nélkül erőtlenek. Szabadság nélkül elsenyved a lélek teremtő lendülete . . . Az irodalom már nem magánügy vagy kevesek gyönyörűsége, hanem a szabadság élesre fent fegyvere” — írta Dobossy László a párizsi, 1945-ös kiadású *Szabadság-antológia* „Költők harca a szabadságért” című bevezetésében. A kis könyvet nyomban Franciaország felszabadulása után adta ki a Magyar Függetlenségi Mozgalom.¹ Az idézett gondolat fokozottan érvényes volt a Magyarországon maradt írástudók számára. Az országra zúduló csapások — honvédelmi törvény, faji törvények, új sajtótörvény, Sajtókamara —, s a csapások okozta szegén ellen az értelmiség legjobbjai sokrétűen adták tanúbizonyságát a szellemi ellenállásnak. Tiltakozások, kiáltványok a sajtóban, a könyvkiadók körületekintő s egyben bátor kiadási politikája, a munkásírók csoportjának antológiái, a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal tevékenységének akadályozása, az országba zúdított német propagandakiadványok behozásának és terjesztésének szabotálása — a hazai szellemi ellenállás egyre ismertebbé váló tényei.²

⁸ TAMÁS: I. m. 126—127. l.

¹ *Szabadság. Szemelvények az európai ellenállás költészetéből.* Ford. GEREPLYÉS László. MARSCHALL László, MURÁNYI-KOVÁCS Endre és NÉMETH Andor verseivel. Bev. és jegyz. ell. DOBOSSY László. Párizs 1945. Magyar Függetlenségi Mozgalom kiad. 78. p.

² OL KSH I. 317. Jegyzőkönyv 320—321. p. Az MFTR hajózási Vállalat mellett működő fővárm hivatali kirendeltség munkájáról. (Fábián László vámszaki főtanácsos 1943. október végén átvette a vezetést, a rengeteg német sajtótermék kezelését elodázta, késedelmesen, alaki hibákkal terjesztette fel.)

Ide tartozik az ország megszállásáig legálisan működő lapok — *Népszava, Magyar Nemzet, Szabad Szó, Szabadság, Nyugat, Magyar Csillag* — több munkatársának következetes fellépése a fasizmus ellen, s az 1944. március 19. után, a föld alatt életrehívott illegális lapok terjesztése és hatása. S ide tartozik a magyar és külföldi szerzők tollából származó értékes könyvek mentése a papírzúzó malmok előtt.

A szellemi ellenállás fontos terrénuma a műfordítás. Nem véletlen és nem mindegy, hogy milyen történelmi szituációban milyen műveket adnak a kiadók az olvasók kezébe; nem véletlen és nem mindegy, hogy a progresszív világirodalom jeles műveit ki fordítja anyanyelvére. A választás ezen a téren állásfoglalást jelent. A második világháború idején — paradox módon — éppen a németesatlós Magyarország töltötte be a könyvkiadás terén a megőrző szerepet. Miközben szinte egész Európában intenzív harc folyt az emberiség közös kultúrkincsének megsemmisítéséért, miközben — kezdve az 1933-as berlini könyvmáglyától — egymást követték az indexek a megsemmisítendő művekről, éppen a politikailag-gazdaságilag tönkretett, morálisan megnyomorított Magyarország járt élen az üldözött könyvek kiadásában.

Az Athenaeum által 1942-ben kibocsátott sorozat: *Az európai irodalom kincsháza* keretében jelent meg *A francia irodalom kincsháza* című antológia is, Illyés Gyula szerkesztésében.³ Illyés az előszóban köszönetet mond a szerkesztési munkában való részvételért Gyergyai Albertnek, Cs. Szabó Lászlónak és Kozmutza Flórának (Illyés Gyula felesége), s így ír a fordítás szerepéről:

„A világravaló nemzetek lényében van valami párosság: legtöbbje kétagú, olyasformán, mint a kettősfogat. Ezek a jó haladók. A hasonlat tán merész, de a magunk esetéből is tudhatjuk, mi ez a különös kettősség: a változatos úton, amelynek a hossza egy nép történelme, egyszer mintha a rudas húzna, másszor az ostorhegyes... Ezt hívják — a szó és a gondolat folytonos kisüléseit — szellemi életnek. Ennek örökös dörgéseitől és villámaintól retteg a barbár, idegeskedik a filiszter... Bízhatunk a jó párosodású, az önmagával versenyző népben, amely ezt a szellemiséget idáig hozta, amely annyi próbát és viszontagságot kiállva, annyszor dobta oda például és kísérletül magát az emberiség helyett, az emberiség javára...

A jobb idő s alkalom reményében szinte alapkövvül teszem le ezt a könyvet... Hogy fejezi ki háláját az ember egy nép iránt? Bessenyei, Petőfi óta hány magyar író gazdagodott a francia szellem kincsházából? A fordítás tisztelgés is. Hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgés gyűjteményt a francia népnek, *sorsa nehéz pillanataiban.*”

A szerkesztő segítő társa, Kozmutza Flóra visszaemlékezése megerősíti a „tisztelgés” szándékát:

„A németek egész Franciaországot megszállták, Gyula azért vállalta ezt a munkát, hogy ellensúlyozza a jobboldalnak azt a hírverését, hogy a francia szellem nincs többé. Nagyon lelkesen és nagy kedvvel végezte a válogatást, szerkesztést, fordítást — ez egyébként kitűnik az előszóból is. Mi is, akik segítettük, legalább olyan lelkesen tettük, hiszen *Franciaország egyet jelentett Európával.*”⁴

A megszállt Franciaországban gyorsan intézkedtek a németek. Már 1940 szeptemberében kiadták az Otto-listát, a német hatóságok által a forgalomból kivont, illetve eltiltott kiadványok jegyzékét. Ezt követte 1942. július 8-án a Syndicat des Éditeurs által kibocsátott lista, Nem kívánatos francia irodalom címmel. Az Otto-listán szinte az egész európai progresszió szerepelt, a német emigráns írók Thomas Mann-tól Zweig-ig, rajta álltak Pablo Neruda és Silone művei. A Sorbonne magyar származású professzorának,

³ *A francia irodalom kincsháza*, Szerk. ILLYÉS Gyula. Bp. 1942. Athenaeum. 407 p.

⁴ ILLYÉS Gyuláné KOZMUTZA Flóra személyes közlése a dolgozat szerzőjével 1970. júl. 4-én

Victor Basch-nak *Les doctrines politiques de philosophes classiques de l'Allemagne* című művét is megsemmisítésre ítélték. Érthető, hiszen Basch már annak idején a francia sajtóban tiltakozott a magyarországi fehérterror ellen, 1921-től alelnöke, 1926-tól elnöke volt az Emberi Jogok Ligájának (Ligue des Droits de l'Homme). „Ahol könyveket semmisítenek meg, ott megsemmisítik az embert is” — Milton e mondása Basch sorsában is tragikus módon teljesült be: 1944 januárjában a fasiszták oltották ki életét.

Az 1942-es listán felsorakozott a francia irodalom színe-java, a klasszikusoktól az élőkig. Aragon, Éluard, Duhamel, Maurois, Mauriac, Romain Rolland, Jules Verne művei a megszállok és a kiadói szindikátus számára nem voltak kívánatosak. Ezen a jegyzéken magyar szerzők is szerepeltek: Alpári Gyula, Háy Gyula, s ott állt Lajos Iván könyve — mely miatt a szerzőt a németek deportálták —: *La vérité sur l'armée allemande* (1939). Az eredeti kiadást: *Németország háborús esélyei az irodalom tükrében*, Magyarországon megjelenésekor azonnal elkobozták. Ezen a listán szerepelt a Gallimard Kiadónál megjelent *Madame Curie* is Ève Curie tollából. Hazájában megsemmisítették, majd Magyarországon új és új kiadásokban terjesztették.⁵

Párizsban tehát a megszállok parancsára irtják a kultúrát, Magyarországon pedig antológia jelenik meg, mely a kilencedik századtól, a legrégebbi francia verses szövegtől Apollinaire-ig — köztük Villon, Rabelais, Descartes, Voltaire, Diderot, Balzac, Flaubert, Rimbaud, Maupassant, Proust — nyújt ízelítőt a francia szellemből.

A fordítók a legkiválóbb magyar írók és költők: József Attila, Illyés Gyula, Benedek Marcell, Babits Mihály, Gyergyai Albert, Jékely Zoltán, Juhász Gyula, Keresztury Dezső, Rónay György, Sőtér István, Szabó Lőrinc, Cs. Szabó László, Tóth Árpád, s mellettük többen, akikre már évek óta ránehezedtek az emberellenes faji törvények: Aranyossi Pál, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal.

„Sorsa nehéz pillanataiban” tisztelegtek a magyar írók a francia népnek. Ez az Illyés-megfogalmazta gondolat azonban nemcsak *A francia irodalom kincsházá-ra*, s nemcsak az 1942-es esztendőre érvényes, hanem általában a fordítás-irodalomra és az egész második világháborús korszakra.

1939 és 1944 között száznál több franciából fordított mű hazai megjelenéséről állnak rendelkezésre adatok.⁶ Az Országos Széchényi Könyvtár Növekedéknaplóinak tanúsága szerint a következő kép alakul ki:

1939	12 mű	
1940	15	
1941	17	
1942	32	összesen: 126 mű
1943	45	
1944	25	

*A Magyar Statisztikai Szemle*⁷ — szemben az említett *Növekedéknapló* kisebb számával — közlése szerint 1942-ben 74 francia mű jelent meg magyar fordításban:

szépirodalmi	49
társadalomtudományi	9
ifjúsági	6
történelmi	4
egyéb	6

⁵ *La poésie et la Résistance*. — Europe. Párizs 1974. júl. — aug. kszm.

⁶ A felmérés nem tartható véglegesnek, mivel a korszakról pontos bibliográfiai kimutató nincs; továbbá nem vettük tekintetbe a ponyvakiadásokat

Szabó Zoltán felmérése⁸ a következő arányt mutatja az összes fordításokon belül a francia irodalmat illetően:

1939	17% francia mű
1940	11
1941	14
1942	17
1943	13

Az egész háborús időszakot tekintve az angolból fordított művek mennyisége körülbelül az összfordítások 40%-át tette ki, a német és olasz művek együttesen 24%-ot (ebből is a német a kevesebb). A német fordításokat illetően a száműzöttek — Thomas Mann, Arnold Zweig, Stefan Zweig, Franz Werfel — álltak az első helyen. 1942-től fellendült az oroszból fordított művek kiadása, Tolsztoj, Gorkij, Tarlé és mások művei jelentek meg baloldali kiadóknál.

A háború alatti fordítások, közöttük a francia antológia és más magyar nyelven kiadott francia művek együttesen a szellemi ellenállás értékes dokumentumai; a szabadságeszmék, a humanitás, a progresszió melletti elkötelezettség megsemmisíthetetlen tanúságtevői. Akkor is, ha a német megszállás után sok kiváló magyar író művei mellett Heine, Maurois, Proust és mások műveit is a papírzúzó malmokba irányította Kolosváry-Borcsa Mihály kormánybiztos, a sajtókamara elnöke, a Szálasi-kormány sajtófőnöke.

Az 1939-es esztendő jelentős fordításai közül az első helyen említendő Roger Martin du Gard műveinek magyar kiadása. Hevesi András — a *Párizsi eső* című regény szerzője, az első „idegen”, aki 1940-ben önkéntesnek jelentkezett a francia hadseregbe, s az epinai Szent György temetőben pihen a hősök parcellájában, mellén a francia becsületrenddel — fordításában adta ki a Franklin Társulat az *Egy lélek történetét*-t, a *Jean Barois*-t. Ez évben második kiadást ért meg Benedek Marcell fordításában a Dante kiadónál tíz kötetben a *Thibault család*, hamarosan követte a harmadik kiadás is, ezúttal két kötetben, 1940-ben. A világhírű könyv ekkor már nem volt ismeretlen a magyar olvasók előtt; egy évtizeddel előbb, 1930-ban a magyarok régi barátja, Aurélien Sauvageot professzor ismertette a *Nyugatban*. A regény Magyarországon is nagy visszhangot váltott ki, a kortársak emlékezete szerint azonnal elfogyott. A korabeli hatást híven tükrözi Károlyi Mihály hűséges titkárának, Havas Endrének Párizsban, 1939 októberében kelt verse: *A Thibaultok margójára*. Roger Martin du Gardnak. (H. E.: *A menekülés könyve*. London, 1943.)

Maurois, hazájában már a nem kívánatos írók listáján szerepelt, Magyarországon egy-más után jelentek meg művei: az Athenaeum adta ki *Az élet művészetét* Illés Tibor és *A varázsló vagy Chateaubriand élete* című munkáját Jankovich Ferenc fordításában. Az 1939-es év jelentős értékei a versfordítások. A *Vigiliánál* jelent meg Rónay György fordításában *A modern francia líra* című, majd másfél száz oldalas kötet. A Turcsányi nyomdában egy 48 oldalas, kis Verlaine-kötet jelent meg, Raics István tolmácsolásában. Több kiadást értek meg — különböző tolmácsolásokban — Villon versei. Az Officina adta ki a balladákat Faludy György átköltésében. Villon magyarországi útját érdekes irodalomtörténeti epizódok kísérték. *Hol van már a tavalyi hó?* című versének első magyar fordítása 1923-ban, az emigrációs *Párizsi Újságban* jelent meg, Illyés Gyula tollából; a lapot Magyarországból kitiltották. 1932-ben pedig József Attila szemérem sértéssel vádolva állt a hazai bíróság előtt *A vastag Margot balladájá*-nak magyarra ültetése miatt, de végül — mivel Villon versei az iskolai tananyagban szerepeltek — ezt a vádat elejtették és osztályellenes izgatásért ítélték el.

⁷ Magyar Statisztikai Szemle 1944. 4—5. sz.

⁸ Szabó Zoltán: *Könyvek külpolitikája*. — Új Magyarország 1945. szept. 4.

Az 1940-es év is gazdag a francia művek hazai kiadásában. A Faludy-féle Villon már hatodik kiadásban lát napvilágot. A *Nagy testamentumot* Vas István fordításában az Officina adta ki, Szabó Lőrinc fordításában pedig a Singer és Wolfner, Hincz Gyula rajzaival. Több kiadást érték meg Paul Géraudy könyvei (*Szerelem, Te meg én*). A Dante harmadik kiadásban bocsátotta ki a Benedek Marcell fordította *Thibault család*ot és az *Epilógust*, *Ami még el kellett mondani* címmel. Illyés fordításában jelent meg Duhamel *Naplója*, Gyergyai Albert fordította Ramuz *Üldözött vad* című regényét. A Pantheonnál jelent meg Jules Romains *Verdun előtt* (*Előjáték Verdun ostromához*) című regénye. A Klein nyomdából — mely több baloldali munka kinyomtatását vállalta — került ki Maurois *Igy vesztette el a háborút Franciaország* című munkája, Balla Ernő fordításában. 1940-ben jelent meg első ízben magyar nyelven Saint-Exupéry *Egyedül a felhők felett* című regénye a Révai Kiadónál. Fordítója, Rónay György visszaemlékezése⁹ vall arról, hogy a műfordítói stílus milyen finom eszközökkel szolgálta annak idején a világnézeti állásfoglalást:

„Sokféle cinkosság segítette napvilágra akkoriban az ilyesfajta könyveket. A maga módján mind beletartozott abba a szellemi ellenállásba, amely — határozott francia tájékozódással, jórészt francia forrásokból is — a »fureca háború« alatt, majd még inkább Franciaország német lerohanása után erősödött meg a Drang nach Osten guruló márkákkal támogatott kultúrimerialista törekvéseivel szemben. Egy téglá volt ebben a bástyában az Egyedül a felhők felett is. Heteken belül elfogyott, anélkül, hogy különösebb hírvérés irányította volna rá a közönség figyelmét — és esetleg a német követségét. Amikor még a magyar fordítás megjelenése előtt A levegő hőse címmel cikket írtam Saint-Exupéryről a Pesti Naplóba, s ebben az ő hősiességét szembeállítottam »a torreádorokéval és kalandorokéval«, az ő »puerilizmus nélküli hősiességét« — Huizingára hivatkozva — »a modern kéz- és lábheroizmussal: a dübörgő masírozások és a heilező karlengetések nálunk is hódítani kezdő divatjának idején, sem Laczkó Géza előtt, aki a cikket egy hunyorítással leadta, sem az olvasók előtt nem volt kétséges, kik azok a torreádorok és kalandorok, kik azok a modern kéz- és lábhérosok, akik ellen Saint-Exupéry az igaz emberség és valódi emberi felelősség példájaként megidéztek. Az Egyedül a felhők felett megjelenése valóban nem volt »visszhangos« megjelenés. De nagyon jól időzített megjelenés volt. És az akkori olvasónak — abban a történelmi helyzetben — kétszeresen adta meg a »szokatlanul nagy élményt« ...»

1941-ben negyedik kiadását érte meg a *Thibault család*. Néhány klasszikus — Montaigne, Racine, Ronsard — is felsorakozik a modern irodalom mellé. Újra kiadták a Franciaországban eltiltott *Madame Curiet*. Rónay György két fordítását őrzi ez az esztendő: Marcel Pagnol *Bukfenc* és Georges Simenon *A besurranók* című regényét közvetítette a magyar olvasóknak. Ismét megjelent Jules Romains-tól *A verduni csata*, a tudós irodalomtörténész-publicista Horváth Zoltán tolmácsolásában.

Az eddig fellelt dokumentumok alapján a francia fordításokat illetően a leggazdagabbnak tekinthető az 1942-es év. A már említett kitűnő antológia, *A francia irodalom kincsesháza* mellett több értékes mű kerül az olvasóhoz. Az Officina Kiadó, folytatva korábbi kezdeményezését, ez évben is több francia művet ad ki, többek között Montaigne *Legszebb lapjait*, André Gide bevezetésével. Jean Cocteau *Vásott kölykök* című kisregényét Gyergyai Albert fordításában adta ki Révai. A több ízben perbefogott kitűnő baloldali kiadó, Cserépfalvi Imre adta ki Montherlant *Lányok* című regényét Radnóti Miklós fordításában. Franklinéknál jelent meg Jean Schlumbergertől *A család fő* Hevesi András fordításában. Újra megjelentek Flaubert és Stendhal művei; a *Vörös és fekete*hez Kárpáti Aurél írta a bevezetést. A politikai rendőrség által nyilvántartott Phönix a *Klasszikus írások* sorozatban adta ki Rousseau-tól *A társalmi szerződést*.

⁹ RÓNAY György: *Két miniatűr monográfia*; SZÁVAI János: *Saint-Exupéry*; FERENCZI László: *Eduard*. Gondolat Kiadó 1970. — Nagyvilág 1971. 6. sz. 927—928. p.

A nemzeti könyvtár kötelempéldányokat regisztráló növedéknaplói igen gazdagnak mutatják az 1943-as évet. Több Balzac-mű (*Goriot apó, Széplányok tündöklése . . .*), Baudelaire, Victor Hugo, La Fontaine, Lesage, Molière, Racine, Rimbaud, Zola írásai követik egymást. Anatole France Thais-a Szerb Antal fordításában kerül az olvasókhöz. Új kiadásokat ér meg a *Madame Curie*, a *Thibault család*, Cocteau, Géraldy egy-egy műve. A korábbi években megjelent Villon-kötetek új kiadásokban látnak napvilágot, s csatlakozik hozzájuk a *Testamentum* új változata, Mészöly Dezső tollából. Gazdagodnak a színek a palettán. A neves francia színész, Louis Jouvet *Egy komédiás feljegyzései* című könyve a Bibliothecánál kerül kiadásra Várkonyi Zoltán fordításában; a Franklin Társulat adta ki Rodin *Beszélgések a művészetéről* című munkáját Farkas Zoltán fordításában, a kiváló szobrász, Pátzay Pál bevezetésével, huszonkét illusztrációval. Az Athenaeum adta ki Henri Troyat *Dosztojevszkijet*, melyet Déry Tibor és Sárközi György fordítottak.

Még 1944-ben is megjelentek Budapesten francia szerzők művei: Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Francis Jammes versei; Anatole France, André Gide, Simenon regényei. Gustave Flaubert Három meséjét Hevesi András, Lányi Viktor és Zolnai Béla fordításában adta ki Révai, Molière Don Juan-ja Illyés tolmácsolásában jelent meg a Franklin Két-nyelvű remekművek sorozatában.

A sorozatok általában sok maradandó értéket hoztak felszínre éppen a második világháború időszakában. Néhány jelentős sorozat: *Nagy idők — Nagy emberek* (Cserépfalvi), *Külföldi regényírók* (Franklin), *Klasszikus mesterek, Világsíkeres* (Révai), *Írástudók* (Bibliotheca), *Kétnyelvű klasszikusok* (Officina), *Örök értékek* (Athenaeum), *Klasszikus írások* (Phönix). 1944-ben indította a Forrás nyomda a *Verne Gyula Munkái* című sorozatot, melyből három regényt (*Dél csillaga, A hőselektű Branicanne, Sándor Mátyás* — ez utóbbit Mikes Lajos fordította) sikerült még kiadni.

Az ország március 19-én bekövetkezett megszállása véget vetett a legális irodalmi életnek. A magyar írók, költők, tudósok és publicisták, a francia klasszikus művek és az élő irodalom kiváló fordítói közül sokan az üldöztetés utolsó stációjáig jutottak el. Illyés Gyula bujdosni kényszerült, Rónay György, a francia líra hű tolmácsolója már 1943-ban figyelmeztetést kapott a miniszterelnökségen az *Ezüstkor* kapcsán: jobb lesz, ha felhagy az irodalmi szervezőmunkával. A fordítók közül néhányan már régóta emigrációban éltek. Bölöni György a Franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom elnökeként szervezi a hazától távol élő magyarok részvételét a Résistance-ban; Hevesi András pedig már 1940-ben életét vesztette, a francia hadsereg önkénteseként. Magyarországon Déry Tibornak illegálitásba kellett mennie, de fenntartotta kapcsolatát a mozgalommal. Halász Gábort, (a Széchényi Könyvtár tudós munkatársát, aki a háború idején Illyés Magyar *Csillagában* Balzac, Giraudoux, Malraux műveit ismertette), Sárközi Györgyöt és Szerb Antalt Balfra hurcolták, a halálba. Radnóti Miklóst a bori rézbányába, majd továbbhajszolva, őt is a halálba. Benedek Marcell még a legutolsó napokban megpróbálta felemelni szavát a gyalázat ellen: négy nappal az ország megszállása előtt, 1944. március 15-én a *Magyar Nemzetben* az irodalom és a szabadság kapcsolatáról írt cikket.

Magyarország felszabadulásának küszöbén, 1945. március 4-én a párizsi magyar antifasiszta harcosok kétnyelvű, *Magyar Szemle* című lapjában Pierre Barkan, a Bibliothèque Nationale munkatársának tollából közöltek vezércikket. Az Eötvös Kollégium volt diákja a francia nép együttérzését tolmácsolja, és reményét fejezi ki, hogy rövidesen megvalósul a béke Európában, s akkor Franciaország és Magyarország népe a kölcsönös megértésben találkozik.

Ezt a találkozást szolgálta s készítette elő a magyar írók maradandó értékű, alkotó, művészi erejű fordítói tevékenysége; ily módon tettek a háború és a fasiszmus ellen, ezzel a munkával tisztelgetek a forradalmi múltú Franciaország népe előtt „sorsa nehéz pillanataiban”.

MARKOVITS GYÖRGYI